

РЕЦЕНЗІЇ

Житков О. А. Селянське питання в Українській революції 1917 – 1921 рр. : Історіографічне дослідження : монографія / О. А. Житков. – Вид. 2-ге, доп. – Х. : Мачулін, 2018. – 600 с. Бібліографія : с. 468 – 576.

Рецензію на монографію «Селянське питання в Українській революції 1917 – 1921 рр. : Історіографічне дослідження» виправдано розпочати з посилання на авторитетну думку В. Яремчука про те, що на сучасному етапі українські історики продовжують активно шукати і вдосконалювати дослідницькі підходи до вивчення історіографічного процесу. Новітні, тобто позбавлені «марксистсько-ленінського» методологічного монополізму селянознавчі студії в українському науковому просторі, які доречно відносити до так званої «масової історії», що потребує дедалі складніших синтезів, уже, схоже, подолали рубікон інноваційної невизначеності 1990-х – початку 2000-х років. Праці В. Верстюка, Р. Пирого, О. Реєнта, О. Рафальського, В. Капелюшного, О. Михайлюка, Ю. Присяжнюка, В. Шевченка, С. Корновенка, І. Фаренія, М. Гримич, О. Приймака та інших дослідників, які побачили світ протягом останніх десятиліть, посприяли відчутному прирощенню наукових знань у царині українського історичного селянознавства (побіжно у сфері аграрного (земельного) питання, земельних відносин, землеустрою тощо), визначили перспективи наступних пізнавальних пошуків. Тож поява на цьому етапі тематичного історіографічного дослідження, яке репрезентує антропологічний (гуманітарний) та соціально-економічний дискурс, орієнтований на розвиток концептуальної історичної науки, у цьому випадку присвяченої Українській революції 1917 – 1921 рр., виглядає логічною і затребуваною.

Монографія О. Житкова синтезує значні за обсягом наукові напрацювання – десятки дисертацій, близько трьох з половиною тисяч праць різного характеру й стилю. Пріоритети надано історії аграрних відносин, земельного законодавства Центральної ради, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії УНР, ЗУНР та Західної Облaсті УНР, аграрним доктринам РКП(б) – КП(б)У, урядів А. Денікіна та П. Врангеля, причому три останніх впроваджувалися в українському селі примусово. Наскільки якісними, на думку автора, є цей масив наукової продукції? Зазвичай вербально істориків нелегко виразити думку, яка вичерпно відбиває його уявлення, розуміння, знання. Особливо непросто тоді, коли йдеться про нові, оригінальні погляди на проблему. Адже в таких випадках ситуація ускладнена рисами самих об'єктів (предметів) дослідження, що віддзеркалюють різні аспекти пізнання явищ, процесів, тенденцій. До таких, вочевидь, належать вкрай суперечливі для осмислення революційні події, а заодно і досвід їхньої інтерпретації науковцями. Цей епістемологічний вузол треба уявляти ще хитромудрішим, позаяк таким його робить видима суб'єктивність напрацьованих істориками наративів, які рясніють стереотипними міркуваннями, явно спрощеними (нерідко лише формально зазначеними) методологічними підходами. Водночас дослідники додатково ускладнюють презентаційну частину своїх студій ігноруванням прискіпливого аналізу джерельної бази чи навпаки – надмірним захопленням її кількісних показників без належного обґрунтування.

Відносно вузькі хронологічні межі дослідження (1917 – 1921), запропоновані О. Житковим, спонукали його помітно розширювати історичні рамки пізнавальних процедур. Аби окреслити стан земельного питання напередодні революційних подій, як його відображено в історіографії, авторові довелося опуститися в минувшину навіть не на роки, а

десятиліття. Перший розділ, відтак, виявився надмірно «розтягнутим» у часі – фактично він охопив увесь пореформений період («епоху капіталізму»). Проте такий екскурс дав і свої переваги, бо допоміг оптимізувати вибір основних сюжетних ліній: аграрно-селянський наратив історії Української революції та «переможну» неоколоніальну політику метрополії – Росії, причому залежно від характеру панівного в ній політичного режиму.

У монографії виокремлено п'ять періодів дослідження аграрної історії, якою вона була й розвивалася в добу Української революції. Прагнучи охопити її основні події, автор віддав перевагу «широкому погляду на проблему», потрактувавши аграрне питання як питання селянське. У такий спосіб він, по-перше, виявив вірність усталених в історіографічній практиці традиції комплексного дослідження обраної проблематики, з другого, максимально можливо врахував сучасні епістемологічні підходи. З-поміж іншого, й такі: залучення нових архівних матеріалів, подолання монополії однієї з концепцій, використання переваг новітніх західних пізнавально-інтерпретаційних моделей. Це дало можливість не лише виявити здобутки та упущення процесу творення відповідних знань у советській та постсоветській українській науці (здебільшого вони мотивовані державним замовленням, з відомою варіацією ідеологічних і політичних особливостей, про які автор не забув нагадати), а й ґрунтовно переосмислити особливості фундації діаспорної історіографії. Вона виявилася не такою однозначною, як вважалося раніше. Майже без виключення дотримуючись державницької концепції історіописання, історики діаспори намагалися послідовно ствердити свою наукову конкурентоспроможність. Власне тому з часом відбулася певна консервація їхніх уявлень, причому не лише щодо Української революції загалом, а й аграрного (селянського) питання зокрема.

Праця приваблює належною персоніфікацією сюжету. І не лише історіографічних студій, що вповні зрозуміло й очікувано, а й історичних мікросюжетів, які в цьому випадку репрезентовані постатями, так би мовити, «другого плану».

Щодо джерельної бази, то подібну функцію «другого плану» в рецензованій монографії виконують архівні документи, почасти збірки історичних джерел та матеріалів, збірки юридичних матеріалів. Ця обов'язкова для доробку історіографа процедура зумовлена потребою уточнювати ті чи інші позиції. Відтак архівні та опубліковані матеріали виступають засобами перевірки істинності (доцільності, правдивості, точності, аргументованості) напрацьованих раніше знань – положень, тверджень, узагальнень, гіпотез.

Як і будь-яке фундаментальне дослідження, монографія містить і сильні, і окремі слабкі сторони. Щодо її переваг, то особисто мені хотілося б звернути увагу прискіпливого читача на положення, що їх автор розмістив у підрозділі 1.2 (с. 85), де він пояснює причини гальмування розвитку економіки українського села «тяжінням основної маси селянства до традиційних форм господарювання», принагідно підкріплює свої міркування статистичними даними та аргументованими роздумами відомих сучасних селянознавців – науковців Інституту історії України НАН України, також В. Нечитайла, М. Якименка та ін. Водночас автор допустив окремі технічні та стилістичні огріхи (термін «вітчизняний» краще було б замінити поняттям «український», «протириччя» на «суперечність», «точка зору» на «погляд»; на с. 86 некоректно вжито присудок «...могло було» та ін.).

Коли знайомишся з текстом монографії, відразу відчуваєш, що О. Житков ставиться до оцінок доробку колег максимально коректно. Можливо, інколи навіть на шкоду справі. Надто це стосується методологічних прогалин у працях тих дослідників, які за часто вживаним поняттям «першого комплексного аналізу» (та іншими подібними зворотами) маскують свою пізнавальну нерозбірливість у принципах, підходах, методах наукового пошуку. Отож, якщо сам автор ретельно й відповідально визначає сутність використаних ним наукових категорій (про що свідчать його спеціальні роз'яснення, які містяться у вступній частині монографії), то щодо багатьох колег він набагато поблажливіший.

Загальне позитивне значення монографії в тому, що вона підсумовує результати численних розвідок, заодно відкриває перспективи наступним дослідженням. Стосовно селянознавчих (аграрних) студій, то автор справедливо вбачає його в подальшій деідеологізації сучасної гуманітаристики, у вдосконаленні категоріального апарату та пізнавального інструментарію.

Підсумовуючи текст рецензії, усвідомлюю, що спромігся лише фрагментарно проаналізувати й відповідно оцінити зроблене автором монографії. Утім, ця вибірковість не завадить щиро подякувати О. Житкову за вагомий внесок у творення новітнього історіографічного дослідження селянської (аграрної) проблематики 1917 – 1921 рр., також за аргументоване ствердження в науці самого поняття «Українська революція».

Юрій Присяжнюк

Реклама в пам'яті культур. Книга II. Рекламні феномени Античності : монографія / П. Ю. Саух, В. В. Чуприна, Н. М. Левицька, Л. І. Синявська, Л. К. Марареско, В. О. Вишняков. – Черкаси : ФОП Гордієнко Є. І., 2017. – 486 с.

Реклама сьогодні, завдяки активному використанню можливостей ЗМІ, постає одним із найбільш впливових видів масових комунікацій, засобів трансляції культурних, соціальних, національних, гендерних та інших уявлень і стереотипів. Проте, попри сучасні розмаїті, високотехнологічні форми здійснення, реклама має давню історію; становлення її, на думку авторів монографії, припадає саме на греко-римський період. І це не дивно, адже Античність традиційно розглядається як колиска європейської культури в усьому розмаїтті її виявів назагал. Античність сформувала багату духовність, піднесла культуру й мистецтво. У її просторі визріла й креативна та яскрава реклама як засіб утвердження суспільних цінностей і пріоритетів та форма їх змістовної репрезентації. Античність «уміла винести на рекламний щит усе, що здавалось їй вартим уваги, суспільних акцентів» (с. 129). Тому саме феномен античної культури і його своєрідний рекламний супровід стали предметом зацікавлення авторів монографії, які підкреслюють, що Україна прилучена до Античності своєю історією та протоісторією. Античність, як своєрідний ідеал, в українській ментальності завжди обіймала особливе, надзвичайно вагоме місце і в освічених суспільних колах, і на рівні видатних особистостей. Врахування цього додає науковому дослідженню ще більшої ваги, дозволяє виявити як національні особливості, так і універсальні риси реклами як форми комунікації й масової культури.

Структурно монографія, що розглядається, має передмову, шістнадцять розділів, післямову, бібліографію, англomовну анотацію та додатки (ілюстрації). Рухаючись в загальному концептуальному руслі монографічного дослідження, кожен з авторів водночас має можливість запропонувати й реалізувати власні теоретико-методологічні підходи до узагальнення, визначення, оцінки та розв'язання поставлених завдань.

Здійснене дослідження розпочинається із досить докладного аналізу інституту глашатаїв (окличників) як віками апробованого засобу рекламного впливу на широкі верстви населення, ефективно діючого носія інформації, одного з важливих чинників суспільного поступу. Слід у цьому зв'язку зауважити, що сама етимологія слова реклама (лат. *reclamare* – гукати раз-у-раз, знову викликати, повторно вигукувати) спонукає до такого звернення.

В роботі вимальовується узагальнений образ глашатая, окреслено його службові обов'язки, положення і соціальний статус, дії в різних життєвих ситуаціях. Глашатай постає як важлива й шанована постать античного суспільства, одна з базисних величин його структури. Окличник виконує широке коло функцій у державному й приватному секторі, зберігає та передає за призначенням різноманітну інформацію. Він, як слушно зауважують автори, – «носіє і поширювач рекламної інформації, її хранитель і живий бігборд, активний учасник рекламного процесу і його провідна постать» (с. 40). Так, перед нами проходить ціла плеяда гомерівських окличників, глашатаїв (Еврібат і Талфібій, Евсей та Телемах, Медонт і Понтоной та ін.), як публічних постатей, що живуть і діють в епічних поемах цього давньогрецького автора і стихією яких є, насамперед, майдан і людський натопт, але також і арена військових дій. Особливе місце займають так звані окличники від Бога – глашатай волі Зевса та інших богів обдарований багатьма талантами Гермес-

окличник; глашатай і зразковий громадянин Перікл, який з трибуни правителя держави невтомно доносить до її громадян вагомі й благородні істини. Вічним пам'ятником людині і гріким докором людським вадам постає постать Сократа, виписана пером його учня Платона. Поету-класику римської Античності Вергілію ж випала місія стати глашатаєм національної ідеї: розмірковуючи над призначенням різних народів, він виявляє сутнісні характеристики римлян, тільки їм властиві особливості. Ці знакові постаті-глашатаї, на переконання авторів монографії, «вічні бігборди цивілізації, зовнішня реклама, її маяки і дороговкази, досвітні вогні і вечірні зорі» (с. 68). В роботі проводиться думка, що оскільки реклама як одна з важливих підстав людської життєдіяльності є «незнищеним суспільним інститутом», то, відповідно, таким же є й її одвічний інструментарій – глашатаї та вісники. В процесі історичного розвитку лише «урізноманітнюється їхня роль, видозмінюються технічні можливості, зміцнюється матеріальна база. Традиційні глашатаї й окличники та їхні сучасні модифікації покликані на те, щоб допомогти споживачам розпізнати за зовнішнім образом дійсну цінність товару, ідеї чи послуги» (с. 75).

Особливе місце в монографії займає й розгляд вельми вагомого інформаційного пласта часів Античності – сакрального, пов'язаного з релігійною сферою, культом і ритуалами, й сформованого у святилищах, традиційних центрах вшанування божеств та їхньої релігії. Так, наприклад, дельфійський оракул асоціюється із храмом, куди зверталися за пророцтвом і, водночас, з провіщенням жерців з приводу запиту. У цьому зв'язку, цілком слушною виглядає думка авторів монографії, що давньогрецький досвід творення дельфійського бренду, з рекламної точки зору, мав надзвичайно велике значення. Святилище Аполлона в Дельфах функціонувало, з рекламного погляду, як стабільний виробник і постачальник інформаційного продукту, на який існував стійкий попит як в кордонах держави, так і за її межами. Дельфійська інформація, зазначається в роботі, «попри наявні випадки реклаमाції на неї загалом витримала тест на якість і довір'я споживачів» (с. 148).

Значне місце в рамках роботи посідає висвітлення сутності та особливостей вияву давньогрецького агону як стилю життя тогочасного суспільства. Термін «агон» позначав змагання й боротьбу у різних її вимірах і формах; агони торкалися усіх сфер громадського й приватного простору і були характерною рисою усього давньогрецького способу життя, потужною складовою й мотивацією динамічного розвитку суспільства. Загалом, є підстави розглядати агональність як одну з визначальних рис життя давньогрецького полісу, одну з рушійних сил його розвитку. Автори монографії наголошують на необхідності розуміння агону як засобу досягнення поставленої мети, набуття першості зусиллями розуму, майстерністю ритора чи напрутою м'язів, бажаним наслідком якого є публічне визнання й уславлення перемоги, суспільна винагорода за неї у вигляді схвальних вигуків, оплесків, переможного вінка тощо. Агони, де міряються силами у вправності і вміннях, де люди пробиваються до слави й визнання, – «неозоре поле для реклами. Вона розкошує у стихії суперництва: ініціює змагання, супроводить їх, бенкетує на тріумфах» (с. 160–161). Усерецькі агони, будучи захоплюючим видовищем та бездоганним естетичним дійством, «переконливо демонстрували інтелектуальну, художню, креативну рекламу, її організаційні можливості та конструктивну роль» (с. 176).

Логічними складовими елементами дослідження є також з'ясування міфологічної символіки змагань, а також аналіз епінікії як рекламного жанру. Мова йде про похвальні оди (наприклад, за авторства Симоніда, Піндара чи Вакхіліда) атлетам-переможцям для урочистого хорового співу на їхню честь, коли хвалебні пісні рекламно підносять і духовно збагачують громадянина й суспільство, а цілеспрямовані піар-акції стають потужним арсеналом креативної реклами.

Надзвичайно цікавим є розділ монографії, присвячений анабазису філософської культури. Автори цілком виправдано підкреслюють, що для реклами, її давньої історії й сьогодення, філософія Античності є живильним середовищем ідей, широких узагальнень і яскравих взірців рекламного стилю. Істина явища, події та її передача в слові – це «філо-

софська школа, у якій реклама навчається мислити, привертати увагу до своїх цінностей і пріоритетів, пропагувати їх» (с. 259–260). Власне у такій аурі й формувалася культура реклами, адже жоден крок реклами не міг бути успішним без відповідного філософського наповнення. Афіньський любомудр був окрасою рідного міста і лице культури ототожнювалось не тільки, а може й не стільки, з Акрополем, палацами, скульптурами богів і героїв, а з притягальною силою мови та висотою думки філософа. Антична філософія поставляла яскравою рекламою великих особистостей (Сократа, Платона, Діогена, Аристотеля та ін.) й універсальної величі давньогрецької культури загалом.

Розділи X–XIV монографії розглядають простоту і велич рекламної традиції давньоримської цивілізації. Реклама, прагнучи максимально охопити широкий контингент римлян, проникала у всі сфери античного буття, енергійно підносила на свої знамена ідеї, наміри та ініціативи організаторів-замовників; сповна використовувала агітаційні можливості знакової символіки на догоду глядацьким смакам. Серед її зразків, зокрема, тріумфи імператорів та полководців, які представляли собою вражаюче своїми масштабами, виконанням і суспільно-політичними наслідками грандіозне видовище. Вся мозаїка усталених звичаїв, правил і передань енергійно вливалася в контури тріумфу, таким чином, беручи участь «у творенні феномену багатоукладного рекламного дійства» (с. 320). Внутрішня структура, змістовна насиченість та рекламна спроможність тріумфального дійства увібрали в себе віковий досвід бойових традицій, пов'язаних з давньоримськими війнами. Ще одним важливим рекламонасиченим елементом римських реалій були гладіаторські бої, які поставали театралізованими видовищами з усіма ознаками жанру: мали свій сценарій, режисуру, тематичні декорації, власну інтригу й драматичну напруженість сюжету. Автори монографії наголошують, що на імідж гладіаторських боїв починає працювати вся могутність імперії та її людські й матеріальні ресурси. У зв'язку з цим розкручувалась і спіраль реклами, адже проведення гладіаторських боїв, як до речі, і венацій (цькування диких звірів), потребувало відповідного рекламно-інформаційного забезпечення. Ці культові для античного Риму видовища вражали розмахом і якістю реклами; в них проглядає нерозривна єдність розважальних шоу, бізнесу й політики. Вищезазначене дало авторам монографії можливість зробити слушний висновок, що «у шоу-видовищах римської античності чітко фіксована присутність реклами: у самій організації, мотивах, постановочному сценарії, напруженій змагальності» (с. 351).

Заслуговує на увагу і здійснений в межах роботи аналіз рекламних взірців Нового Заповіту, однією з особливостей яких було те, що у християнській культурі думки та ідеї поставали у вигляді афоризмів, які були легкими для розуміння, рекламно прозорими й привабливими. Напружені контрасти, незвичні порівняння роблять тут глибшими контури рекламних образів, надовго залишаючи їх у пам'яті (с. 430). На переконання авторів монографії, на сторінках Євангелій часто зустрічаються «рекламні зразки, які своїм змістом, символікою й образністю збагатили людську культуру, перейшли в елітарний і повсякденний ужиток людей різних цивілізацій і конфесійних уподобань. Ці взірці можуть скласти цілу лектуру для опанування мистецтвом реклами» (с. 412). Рекламні теми і взірці, які на сторінках Нового Заповіту набувають атрибутів вічного життя у різних сегментах культури, стають незаперечними свідченнями досконалості і в цій ролі самі перетворюються на яскраві артефакти культури. В контексті християнського світобачення тільки Боже-ственне, горне є гідним наслідування, лише воно окреслює контури ідеалу.

Безперечно позитивним аспектом рецензованого видання стало дослідження настроїв, сюжетів та мотивів грецької Античності в українській культурі, всебічних античних впливів – у глибинній пам'яті, душі й підсвідомості українців. Багата художня натура, всеосяжний естетизм, пластичне сполучення красивого й корисного, щедра обдарованість, все це й багато іншого можна розглядати як один з вагомих витоків української культури й духовності. Нагадування про нашу органічну європейськість, закорінену в духовну спорідненість з Елладою, підґрунтям новочасної європейської культури, на думку авторів роботи, має стати фундаментальною темою національної реклами.

Загалом, враховуючи викладене вище, можна зробити висновок, що, завдяки обраному авторським колективом підходу, монографія є багатоплановою й вирізняється різноманітністю і комплексністю дослідницького підходу; проблеми реклами в контексті надбань античної культури розглянуто кожним з дослідників з власної точки зору і на основі власних досліджень. Значний евристичний потенціал монографії та використаний при її підготовці багатий фактологічний матеріал спонукають до подальшої розробки заявленої проблематики.

Олексій Марченко

Степанчук Ю. С. Образ Богдана Хмельницького в новітній українській та зарубіжній історіографії / Ю. С. Степанчук. – Вінниця : Меркьюрі-Поділля», 2018. – 572 с.

Рецензована монографія Ю. С. Степанчука «Образ Богдана Хмельницького в новітній українській та зарубіжній історіографії» виконана у жанрі компаративної історіографії, який дозволяє досить продуктивно дослідити сучасні інтерпретації постаті Б. Хмельницького в Україні, Польщі та Росії. Зміст монографії відповідає обраній темі та її дослідним завданням. Запропонована структура дозволила автору здійснити послідовне студіювання, побудоване на з'ясуванні порівняльної динаміки конструювання сучасного історіографічного образу Б. Хмельницького в академічній українській, польській та російській історіографії.

Впадає в очі, що автор послуговується розширеним тлумаченням поняття «історіографічний образ», поєднуючи в ньому досить об'ємне коло аспектів, які відображають інтерпретації не лише постаті самого Б. Хмельницького, а й дослідні проблеми щодо перебігу визвольної війни середини XVII ст. і подальшої долі Гетьманату. У цьому контексті, вочевидь, потребують додаткового пояснення такі поняття як «наукові образи» Б. Хмельницького (с.7), «міфологізовані образи» (с. 11) тощо.

Найдокладніше Ю. Степанчук розглянув образ Б. Хмельницького в сучасній українській історичній науці. При цьому він не обмежується лише цим дослідницьким сегментом, а через аналіз власної проблематики подає картину загального процесу еволюції сучасної української історичної думки за роки незалежності, з особливим акцентом на подолання радянської спадщини і пошуку нових методологічних підходів. Такий підхід виглядає цілком методологічно доречним і доволі продуктивним, оскільки дозволив виявити сенс нового прочитання історичної постаті гетьмана і його епохи.

Висвітлені сучасні історіографічні інтерпретації такої складової образу Б. Хмельницького як полководець, керманіч повстанської армії, з особливим наголосом на новації, які були ним запроваджені у військову справу. Звернута увага й на інші характерні риси гетьмана, зокрема, на те, що дослідження доброчинності гетьмана щодо Церкви характерні лише для українських авторів.

У частині студіювання політичних концепцій й практик гетьмана розглянута актуальна до цього часу дискусія щодо наявності в Хмельниччині національного чинника, чи була вона за словами С. Плохія «прикладом тісного поєднання соціального та національного елементів у повстаннях середини XVII ст.».

Зауважується, що державотворча діяльність Б. Хмельницького посідає особливе місце в сучасній українській історіографії. Вказано на дослідників, які спричинилися до формулювання і поширення державницької концепції (це передовсім – В. Смолій, В. Степанков, Ю. Мицик). Виявлена магістральна канва становлення державницької традиції – через «козацьку автономію» до «козацької держави». Зауважена дискусія навколо концепції Ю. Мицика про ранні державницькі інтенції Хмельницького.

Виявлені основні гасла легітимації визвольної війни – соціальні, станові, релігійні. Констатовано, що в цьому компоненті спостерігається однотипність інтерпретацій та зближеність українських версій до оцінок польських та російських істориків. Дослідники бачать у політичній практиці гетьмана схожий набір світських та релігійних гасел, але акценти розставлені часами інакше. Зауважується констатація поступового зростання релігійно-конфесійного чинника в обґрунтуванні законності боротьби проти Речі Посполитої.

Проаналізовано дослідження про ставлення Хмельницького до уніатів, католиків, іудеїв (євреїв). При цьому, автор вважає, що сучасні підходи однозначно руйнують демонічний образ Б. Хмельницького і козаків як антиєврейських фанатиків, ледве не антисемітів, що перегукується зі спробами польських істориків також переглянути ці історіографічні кліше (с.118). Проаналізовані основні підходи до проблеми правової легітимації Гетьманату: Божа (використання концепції божественного права правителів), силою зброї, правова (Зборівська угода).

Зауважені нові підходи до інтерпретація союзу Хмельницького з Кримським ханством, турецького протекторату, донської політики гетьмана. Автор правильно визначає, що головною лінією сучасної української історіографії став розгляд стосунків Б. Хмельницького з Москвою без «возз'єднавчого» даху, який у радянські часи супроводжував діяльність гетьмана уже з перших днів війни. Приділена належна увага образу гетьманської візії Переяславської ради 1654 р. як однієї з кульмінаційних точок Національно-визвольної війни та діяльності Б. Хмельницького. Відзначені підходи українських істориків до після переяславської стратегії Хмельницького, особливо у зовнішньополітичному векторі.

Чималий дослідний інтерес становить розгляд інтерпретацій візії гетьмана про територію та обсяг його влади. Тут автор виокремлює дві провідні тези: гетьман прагнув абсолютизації влади, тобто «самодержавства руського», а також, що мета гетьмана полягала в утворенні спадкового гетьманату. Обидві тези відроджували українську історіографічну традицію, започатковану ще В. Липинським.

Ю. Степанчук висловив важливе спостереження, що соціальні стратегії Б. Хмельницького не викликали однотипних історіографічних інтерпретацій. Зокрема, виникла досить гостра дискусія про ставлення гетьмана, його оточення й козацтва взагалі до селян та міщан (с. 190).

Оцінки історичної ролі Б. Хмельницького, вочевидь, становлять основу власне історіографічного образу, його ядро. Цілком можна погодитися з висновком автора, що ключовою ознакою тут стала відмова від радянського канону – уславлення гетьмана як рушія «возз'єднання України з Росією», що «створило підґрунтя для зближення підходів українських та польських істориків і водночас розвело по різних дослідницьких нішах сучасну українську історіографію та основну частину російських істориків» (с. 195). Констатується, що в сучасній українській історіографії переважає акцентуація на ролі гетьмана в українському націєтворенні та фундаментальних змінах в політичному й соціальному устрою України, передовсім у державотворчій площині. Зауважується також його вплив на зміну геополітичної ситуації в Центральній та Східній Європі, зокрема зростання московської потуги.

Автором монографії також опрацьовано механізм оцінки політико-ідеологічних передумов появи образу Б. Хмельницького у сучасній зарубіжній історіографії. Зокрема, Ю. Степанчук переконливо довів, що польська історіографія тривалий час однозначно критично оцінювала постать українського гетьмана. В ній побутували досить стійкі стереотипи, укоріненні не тільки в історіографії, а й у суспільній свідомості та історичній пам'яті. Зокрема, автор зауважує, що образ гетьмана як свавільника, бунтівника та зрадника «вітчизни милої Речі Посполитої» концептуалізований ще Ф. Равітою-Гавронським, мав значний вплив на подальші його оцінки. Інтерес викликає також судження про те, що у Польщі на вкорінення викривлено критичного ставлення до постаті Б. Хмельницького працював феномен, незнаний в українському та російському суспільстві. Йдеться про трилогію Г. Сенкевича «Вогнем і мечем», яку безальтернативно вважають ключовим чин-

ником зміцнення польського патріотизму в кінці XIX–XX ст. та формування історичної пам'яті поляків.

Проте, у тексті монографії йдеться, що нині в Польщі настали часи інших підходів до концептуалізації постаті Б. Хмельницького. Така історіографічна ситуація, однак не виключає рецидивів старого мислення (зокрема, в науковій сфері – погляди М. Франца, а в позанауковій – М. Моравецького). Поява нових підходів, на думку автора, значною мірою була зумовлена суспільно-політичними та геополітичними чинниками, пов'язаними з розпадом комуністичної системи і Радянського Союзу. Він зауважує, що ліквідація диктату Москви та відновлення реального суверенітету Польщі створили сприятливий ідеологічний та морально-психологічний клімат, а потреба вибудувати на новій основі стосунки з Україною спонукала польських істориків до ревізії попередніх концепцій. Цілком слушно, що частиною нової стратегії стала концепція Єжі Гедройця, скерована на вибудову нового бачення Центрально-Східної Європи, зокрема польсько-українських стосунків, на ґрунті відмови від великодержавницьких претензій, загорнутих у гасло «ягеллонської ідеї». Далі Ю. Степанчук солідаризується з думкою Н. Яковенко, що «батьком» т.зв. «концептуального повороту» в польській історіографії став З. Вуйцик, який запропонував нові підходи до пояснення української історії, позбавлені міфологізації в стилі цивілізаторської ролі Речі Посполитої та перекладання на українську сторону провини за всі негаразди в польсько-українських стосунках. Монографія Януша Качмарчика «Гетьман Богдан Хмельницький» (1988 р.) оцінена дослідником як знаковий текст цього повороту.

Зрештою, Ю. Степанчук констатує, що у сучасній польській історіографії постать Б. Хмельницького всебічно досліджена. Знайшли відповідну інтерпретацію різні дослідницькі аспекти: проблема походження гетьмана, його особистість, військовий та політичних хист, політична програма, внутрішня та зовнішня політика, місце в історичній долі України та Польщі тощо.

Так, головний рефрен тез про риси особистості Б. Хмельницького однозначно змістився в бік створення більш позитивного образу. Польські автори в різних варіантах розглядають хист гетьмана до політики, державного будівництва, дипломатії та військової справи. Стосовно військового мистецтва, зауважено, що польські дослідники приділяли значно більше уваги ніж українські, студіюванню військових кампаній під час Хмельниччини. При цьому головні складники образу Б. Хмельницького як полководця концептуально перегукуються з ключовими узагальненнями українських колег, ця сентенція поширюється й на дослідження окремих військових кампаній і битв (у тому числі й битви під Берестечком).

Щодо політичної програми і практики гетьмана, більшість сучасних польських істориків, за відповідними спостереженнями автора, сприймають концепцію боротьби за українську державність в її ранньомодерній формі. Основа канва з'ясування цієї проблеми проходить через виявлення окремих етапів еволюції державницьких інтенцій Хмельницького. Лише М. Франц, єдиний з дослідників, спробував узагалі позбавити образ Б. Хмельницького будь-якого внеску в розробку державницької ідеї (с. 257). Натомість найоб'ємнішим у польській історіографії дослідження проблеми виникнення ідеї державності в політичних концепціях Б. Хмельницького названа монографія М. Дроздовського «Ми про нас та інших. Шляхта Речі Посполитої супроти запорозького козацтва в 1648–1649 рр.» (2015 р.). Ю. Степанчук відмічає, що на сьогодні концептуалізація Дроздовського логічно побудована на міцному джерельному фундаменті зі свідчень представників різних середовищ польської, литовської та української шляхти.

З іншого боку, дослідник констатує, що в польському історичному середовищі бракує уваги до проблеми легітимації Гетьманщини, у тому числі й щодо династичних спроб Б. Хмельницького. Стосовно зовнішньо політичних аспектів, то увага польських дослідників сконцентрована на студіюванні дипломатичних зусиль Б. Хмельницького, скерованих на вирішенні внутрішніх завдань та ведення війни проти Речі Посполитої. Доволі детально також розглянуто польські інтерпретації московського вектора зовнішньої політики гетьмана.

Зрештою, Ю. Степанчук дійшов висновку про конструювання в сучасній польській історіографії нового образу Б. Хмельницького, який суттєво відрізняється від попередньої традиції розглядати постать гетьмана крізь призму подальшого занепаду Речі Посполитої.

Останній розділ монографії присвячений сучасній російській історіографії, де домінує традиційний та заідеологізований «возз'єднаний» образ Б. Хмельницького. Такий підхід є генетичним продовженням радянської концепції, базованої на духові і букві тез ЦК КПРС 1954 р. про 300-річчя возз'єднання. Автор цілком слушно зауважує, що російська традиціоналістська модель надзвичайно розбалансована. Такий стан зумовлений потребою реагувати на поточну історіографічну ситуацію, зберігши при цьому одночасно вірність великодержавницькому тлумаченню діяльності українського гетьмана. Тому в її просторі не було створено цілісного тексту про гетьмана, а його образ виявився доволі збідненим, у порівнянні з образами сконструйованими в українській і польській історіографіях (с. 489). Водночас звертається увага на появу в традиціоналістській версії деяких «новацій», скерованих на її порятунок. Серед них, визнання результативності зусиль Б. Хмельницького, спрямованих на створення української держави – Гетьманщини, та наявність незалежницьких устремлінь в його політичних концепціях. Однак, ідея незалежності розглядається як знаряддя розриву з Річчю Посполитою з наступним «возз'єднанням» з Московською державою.

Цікаве спостереження автора, що традиціоналістський напрям російської історіографії представлений істориками не тільки старшого покоління, а й молодшого, яке прийшло в науку вже після розпаду СРСР. Це, зокрема, К. Кочегаров, О. Алмазов, О. Малов та ін. (с. 345–346).

Водночас Ю. Степанчук показав, що під впливом напрацювань українських та польських дослідників, розкитуються старі традиційні великодержавні російські підходи до історичної інтерпретації історіографічних конструкцій, які були підлаштовані під політичні потреби. Автор відзначає, що окремі російські історики визнають наявність різочих відмінностей між ментальністю нової української еліти та московської верхівки у середині XVII ст.; різновекторність глобальних інтересів Чигирини і Москви; констатують Гетьманщину як державу та обговорюють питання про ідею незалежності в політичних концепціях Б. Хмельницького. Такий підхід, на думку автора, притаманний модернізаційному крилу російських істориків, який репрезентований щонайперше науковим доробком Т. Таїрової-Яковлевої. На наш погляд, цей напрям доцільніше визначати як ревізійністський, як такий що пропонує ревізію (перегляд) великодержавної російської концепції щодо української історії, зокрема й образу Б. Хмельницького.

Водночас автор констатує, що між «традиціоналістами» і «модерністами» існує чимало точок дотику. Так, обидва табори подають Б. Хмельницького як позитивну постать, що зробила величезний внесок в історію, відзначають особисті таланти гетьмана як політика, організатора й полководця.

Підсумовуючи, варто зазначити, що рецензована монографія є не лише комплексним науковим дослідженням важливої проблеми – систематизації сучасних українських та зарубіжних історичних концепцій інтерпретації постаті Б. Хмельницького, а й досить вдалою спробою аналізу загального розвитку історичного цеху країн Східної Європи за останні десятиліття. При уважному прочитанні авторського тексту можна виявити кореляції між суспільно-політичними запитами і потребами розвитку самої історичної науки. Важливий здобуток автора полягає у виявленні взаємовпливів різних історіографій, зокрема, новаційні зміни в українській і польській історичній науці викликали відповідну реакцію в російській історіографії, яка попри збереження традиційного великодержавного підходу, змушена реагувати на наявні виклики.

Цінність наукової праці Ю. Степанчука посилюється суттєвим бібліографічним підґрунтям, оскільки автор у ході дослідження звернувся до студіювання кількох сотень історіографічних джерел.

Позитивно оцінюючи монографію, висловимо кілька побажань і зауважень. Зокрема, науковість видання міг би посилити іменний показник. Джерельна база дослідження виглядала б більш репрезентативною при залученні документів особового походження, епістолярних матеріалів, спогадів.

Автор часом переходить від наукового до публіцистичного стилю викладу (принаймні до відповідної лексики). У тексті монографії присутні окремі технічні неточності. Так, «Богданівські читання» відбуваються в Черкаському національному університеті ім. Б. Хмельницького, починаючи від 2003 р., а не від 1997 р. (с. 48), Ярослав Дашкевич згаданий як Д. Дашкевич (с. 56) тощо.

Авторська концепція про зближення позицій української історіографії з польською та російською видається дещо надто оптимістичною і потребує більш розлогої аргументації.

В цілому ж монографія Ю.С. Степанчука «Образ Богдана Хмельницького у новітній українській та зарубіжній історіографії» є ґрунтовним науковим дослідженням, що підготовлене на належному науково-методологічному рівні та відповідає сучасним науковим стандартам. Сподіваємося, що авторські напрацювання будуть сприяти зростанню інтересу до подальшого дослідження історіографічної проблематики, пов'язаною з добою Хмельниччини.

*Віталій Масненко**

Петренко І. М. Історик Віра Жук (1928–2008): життя, віддане науці : монографія. – Київ : Міленіум, 2017. – 516 с.

Розвиток сучасної української історіографії зумовив переосмислення істориками сутності та змісту українського історичного процесу. Це спонукає дослідників до вивчення наукової спадщини істориків минулих поколінь та визначення їх місця в історіографічному процесі. Тому біоісторіографічне дослідження І. М. Петренко, присвячене науково-педагогічній та просвітницькій діяльності Віри Никанорівни Жук є вельми своєчасною та важливою подією, оскільки воно сприяє більш глибокому розумінню особливостей розвитку радянської та сучасної вітчизняної історичної науки, а також дає можливість визначити внесок ученої в розробку пріоритетних проблем болгаристики, історії України та, зокрема, регіоналістики.

Слід відзначити, що в запропонованому до розгляду виданні, дослідниця відтворює не тільки індивідуальний образ конкретної особистості, а й історичні ситуації, умови життя людини, історичне тло, що безпосередньо мали відношення до особи.

Доволі цікавим зрізом рецензованого дослідження є гендерний аспект. Через призму високої громадянської позиції, повсякденного життя, спілкування з колегами та оточенням Віри Никанорівни Жук І. М. Петренко створює образ жінки-історика, котра працювала як у радянську добу, так і за новітньої незалежності України, з'ясовує модель поведінки, тактики та стратегії існування в соціумі.

Структура монографічного видання зумовлена логікою викладу проблеми та завданнями, які поставила перед собою дослідниця. Робота складається із передмови, чотирьох розділів, висновків, додатків, списку використаних джерел та літератури, бібліографічного показника праць В. Н. Жук, показника імен. Зміст та основні результати дослідження подано і у англійському варіанті.

У першому розділі «Історіографія та характеристика джерельної бази» відзначено, що дана монографія стала першою спробою осмислити постать талановитої вченої Віри Никанорівни Жук, проаналізувати її наукову спадщину, педагогічну діяльність та активну

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Держаного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом (Ф№ 77/42-2018)

громадянську позицію. Вивчення наукової спадщини і педагогічної майстерності В. Н. Жук продовжується вже тривалий час, але носить фрагментарний характер, не створено цілісного її портрета як вченої-болгариста, дослідниці історії України, красзнавця, так і педагога, методиста та громадського діяча. Нині у історичній науці відсутнє всебічне дослідження науково-педагогічної діяльності вченої.

Привертає увагу багата джерельна база дослідження, яка включає матеріали, які зберігаються в архівах Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Державному архіві Полтавської області та Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Багато з них вперше введено до наукового обігу.

У другому розділі автор розкриває життєвий та науковий шлях Віри Никанорівни Жук: ранні та студентські роки, формування і ствердження як особистості і науковця, педагогічну діяльність та участь у фундаментальному енциклопедичному виданні «Історія міст і сіл Української РСР».

Третій розділ присвячено науковому спадку вченої. Варто вказати, що історіографічний огляд, побудовано за проблемно-хронологічним принципом. Автор аналізує дослідження з історії України та всесвітньої історії (українсько-болгарські відносини у науковому доробку В. Н. Жук; давньобулгарські літописи як джерело з середньовічної історії України; протоболгари в давнину: полтавський та український виміри); історичну регіоналістику у науковому доробку Віри Никанорівни та її роль у збереженні історичної пам'яті українців (давня і середньовічна історія Полтавщини; козацька доба та її видатні діячі; історія Церкви на Полтавщині; історія німецьких поселенців (колоністів) на Полтавщині; топоніміка та історія адміністративно-територіального поділу Полтавщини; Полтавщина в період Української революції (1917–1921 рр.) та Другої світової війни (1939–1945 рр.); історія освіти, науки, культури, пам'ятки природи та музейницька робота на Полтавщині).

У четвертому розділі висвітлюється громадсько-просвітницька діяльність В. Н. Жук та повсякденне життя вченої, яка йшла в ногу з часом, ніколи не обмежувалася «старим багажем знань», цікавилася новинками наукового життя. Вона була активним учасником конференцій, часто виступала по радіо, публікувалася, особливо у місцевій пресі. Така робота поглибилася і активізувалася особливо тоді, коли вчена вийшла на пенсію. Віра Никанорівна ніколи не була байдужою, брала активну участь у громадських організаціях. Намагалася допомогти не лише словом, але й ділом. Залюбки брала участь у проектах, виступала з доповідями і презентаціями.

Ірина Миколаївна зазначає, що на Полтавщині вшановано пам'ять В. Н. Жук – відкрито меморіальну дошку, її іменем названо вулицю, книги вченої читають, цитують, знають. Слушним є думка автора, що праці Віри Никанорівни варті більш ретельного вивчення, осмислення та аналізу та потребують популяризації та ознайомлення з нею широкого загалу читачів.

До беззаперечних переваг даного монографічного дослідження варто віднести чіткість та логічність подання матеріалу, який викладено легкою для сприйняття мовою і стилем написання.

У висновках Ірина Миколаївна Петренко резюмує, що Віра Никанорівна Жук створила унікальні за змістом концепції історичного розвитку України та здійснила ряд наукових припущень, які допомагають сучасним поколінням розібратися в своїй історії.

Безумовною заслугою автора є укладення бібліографічного покажчика праць В. Н. Жук, який нараховує 959 позицій. Вчена є авторкою (самостійно чи у співавторстві) близько 1000 публікацій (наукових статей, монографій, довідників, довідок, енциклопедичних видань, нарисів, методичних рекомендацій на допомогу викладачам, брошур, а також статей, повідомлень у періодичних виданнях). Для полегшення пошуку необхідної інформації у кінці видання вміщено іменний покажчик.

Варто підкреслити, що у додатках наведено велику кількість документів, листів та фотоілюстрацій. Книга написана яскравою, виразною мовою. Чудове поліграфічне вико-

нання – формат, шрифт, макет – також приваблює читача. Дослідження розраховане на істориків, краєзнавців, викладачів і студентів та всіх, хто цікавиться історією.

Ознайомлення з монографією «Історик Віра Жук (1928–2008): життя, віддане науці» дає підстави стверджувати, що робота має наукове, теоретичне і практичне значення та виразно засвідчує вдаль поєднання всіх необхідних дослідницьких компонентів.

Лариса Синявська

Черкащина: історія краю та його людності / за ред. В. В. Масненка, В. Т. Поліщука. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю.А., 2017. – 698 с.

Черкащина дочекалася. Нарешті вийшла друком науково-популярна монографія з історії Черкас, навколишніх територій та населення цих земель. Видання профінансоване департаментом культури та взаємозв'язків із громадськістю Черкаської обласної державної адміністрації. Вкрай приємно, що державні органи таки звертають увагу на історичне книговидання. Це, потрібно сказати, буває не так часто. Редакторами книги є знамі науковці Віталій Масненко і Володимир Поліщук.

Дотепер Черкащина не мала комплексного викладу історії від найдавніших часів до сучасності. По окремих періодах – були, по деяких темах – теж. Але, щоб уся історія у цілому, комплексно та узагальнено – це зроблено вперше. І зроблено це на високому науковому рівні. Авторському колективу вдалося подолати ледь уловиму межу між краєзнавством та регіональною історією. Видання є ґрунтовним, написаним із залученням серйозної наукової літератури та джерел. Помітна тенденція до використання сучасних історичних методологій.

Чимало видань, присвячених регіональній історії, хибують на надмірну “києвоцентричність” – коли сюжети місцевої історії підміняються оповідями про історичні події всеукраїнського рівня. Рецензоване видання цього уникло. І це вигідно вирізняє його з масиву краєзнавчих публікацій.

Вельми цікавим ходом є початок опису історії не від появи перших людей на території сучасної Черкащини, а від виникнення землі. У тексті можемо знайти інформацію про версії походження Землі, геологічні періоди, динозаврів, рештки яких знаходили на берегах Кременчуцького водосховища.

При цьому автори не впадають у “псевдо-патріотизм” і не намагаються вивести історію всього на світі з Черкаського регіону. А цілком по-науковому вказують, що власне історію вони ведуть від появи перших людей. Стосовно Черкащини це відноситься до 130-100 тисяч років тому, коли у басейні річки Велика Вись з'явилися групи неандертальців.

Можна тільки вітати потужний археологічний блок видання. Доволі часто історики ігнорують напрацювання археологів. А між тим саме археологічна наука дає весь матеріал про дописемний період історії. При цьому ця частина книги написана легко і невимушено. Зауважмо, що й наступні розділи колективної монографії не менш вдалі.

Видається важливим, що автори відмовилися від такої поширеної схеми викладу історії ХХ століття за генсеками: Ленін – Сталін – війна – Хрущов – Брежнєв – Горбачов, в якій Велика війна, Українська революція, Голодомор та Незалежна Україна просто губляться серед усіляких “здобутків” та “прорахунків” комуністичної влади. Повторюся, “Черкащина: історія краю та його людності” такої схеми не використовує. Хоча й повністю відійти від відомостей про надоя молока та кількість поголів'я великої рогатої худоби авторам місцями не вдалося. І це при тому, що виразно помітними є антропологічні сюжети про ментальність селянства, психологію мас, поведінку інтелігенції, життя нацменшин і конфесій тощо.

Узагальнюючі праці, до яких, безумовно, належить “Черкащина: історія краю та його людності”, мають бути квінтесенцією історичних студій, а не власне новим та оригінальним дослідженням. Автори таких праць мають перед собою нелегке завдання – зібрати й узагальнити всі новітні напрацювання науки. На мій погляд, виконати його авторам повністю вдалося. Видання містить певні огріхи (про них нижче). Втім, вони пов’язані передусім із сучасним станом історичної науки в Україні.

Незважаючи на беззаперечну новаторську ідею науково-популярного видання, воно, як напевно будь-яка велика праця, не позбавлене деяких недоліків. В анотації та змісті книги, часом у розділах прочитуються технічні помилки (“колективні пам’яті”, С.2, “дисятиліття”, С.3, “Великий Рижанівський”, С.56, “уродженця]х. Полуботівки”, С.306, “додатку В” замість “додатку №25”, С.392, “обставини Черкаської операції [розрив?] досить...”, С.519 тощо). Книга значно виграла б від твердого переплету і кольорових ілюстрацій, та найбільше – від ілюстрацій на “порожніх” сторінках, яких надibuємо вдосталь наприкінці розділів.

Очевидну перевагу видання, яку репрезентують географічний та іменний покажчики, підважує те, що не всі топоніми (імена) тексту в них відображені (приклад: Крутьківське і Васютинське городища (С.57) в покажчику не згадані для шукача під топонімами Крутьки та Васютинці відповідно). Вибрана бібліографія з історії Черкащини (С.646-656) ускладнює сприйняття всієї книги як науково-популярної: на її місці могли бути рекомендовані по кожному з розділів найцікавіші джерела та література, які б популярно урізноманітнювали уявлення читача про описані події, процеси та явища у розрізі Черкащини, України, Європи й, де потрібно, ширших географічних ареалів. Наприклад, книга О. Гриценка “Пам’ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та історичної пам’яті в малих містах України” (К., 2014) могла б бути рекомендована до поглиблення знань із найновішої історії Черкащини, – але непідготовленому читачеві назва цього видання у загальній бібліографії радше за все нічого корисного не скаже.

Висловлені вище зауваження мають радше рекомендаційний характер до, сподіваюся, другого (виправленого та доповненого) видання цієї, поза будь-якими сумнівами, цікавої колективної праці з історичної регіоналістики.

Віталій Скальський

